

Skönhet och behagplikt

Samkonstruktionen av kläder, kropp och moral i rådgivningslitteratur runt 1880

Agnes Holmberg

Lund universitet

I den här artikeln undersöker författaren ideal om kvinnors kroppar, mode och moral i Sverige under slutet av 1800-talet. Genom att analysera fyra olika rådgivningsböcker vill författaren undersöka hur rådgivningslitteraturen påverkade svenska medelklasskvinnors självbild och hur karaktärer kunde konstrueras genom kläder, samt vilka föreställningar om moral som kopplades till dessa karaktärer. Undersökningen visar att medelklasskvinnan skulle klä sig måttfullt och att hennes själ enligt litteraturen ständigt befann sig i konflikt med hennes ”drift att behaga”, en drift som inte fick gå till överdrift och leda till ”behagssjuka”.

Nyckelord: rådgivningslitteratur, ideal, skönhet, moral, mode.

Inledning

Skönhet är ett begrepp som kan kopplas både till själen och kroppen. Genom historien har balansen varierat, men under 1800-talet betonades att själen skulle ges uttryck genom ett konstant tuktande av kroppen, som i sin tur hängde samman med ett vid denna tid framvuxet medelklassideal.¹ För medelklasskvinnan tog sig detta uttryck i föreställningen att hennes främsta uppgift var att med sin hälsosamma kropp och sin moraliska livsstil avla, föda och uppfostra friska barn.² Rådgivningslitteratur som vände sig till kvinnor uppmuntrade till ett konstant sysslande med kroppen, både i skönhetsväg och ifråga om hygien. Samtidigt fanns en tvetydighet som byggde på moral; ingen överdrift fick göras i någon riktning.³ När begreppet skönhet diskuterades i anslutning till äktenskap, rörde sig diskussionen mellan frågor som rörde

¹ Carolina Brown, *Skönhetens mask: historia om kropp och själ, ideal och verklighet*, (Stockholm, 2011), s. 40f.

² Maja Larsson [numera Bondestam], ”Om en kvinna som befunnits tillhöra genus masculinum: synen på kön, klass och sexualitet i 1800-talets medicin och kultur” i *Från Sapfo till cyborg: idéer om kön och sexualitet i historien*, (red.) Lena Lennerhed, (Örtinge, 2018), s. 111–113.

³ Karin Johansson, *Den mörka kontinenten: kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, (Stockholm, 1994), s. 50.

medelklasskvinnans kropp och själ och framväxten av det moderna sällskapslivet, vars utveckling sedan 1700-talet hade lagt allt tydligare vikt vid att medelklasskvinnor skulle framhäva sin skönhet i syfte att behaga sin omgivning.⁴ Mellan detta aktiva sysslände med att framhäva det yttre och fixeringen vid att inte utmana i moraliskt hänseende, befann sig medelklasskvinnans dräkt i ett spänningsläge. Leif Runefelt har konstaterat att 1800-talets klädmode bidrog till etableringen av hemideologin — medelklassens centrala klassmarkör — på två sätt: modet etablerade tydliga könsskillnader och förkroppsligade borgerlighetens strikta etikett.⁵

Ideal kring kläder, kroppar och moral är så tätt sammanvävda att de bäst förstås tillsammans: som samkonstruerade.⁶ Syftet med denna undersökning är därför att studera hur den ideala medelklasskvinnans kläder, kropp och moral samkonstrueras i det sena 1800-talets Sverige. Denna samkonstruktion kommer konkretiseras med hjälp av behagpliktens krav på skönhet. Mer specifikt kommer följande frågor ställas till källmaterialet:

- Hur konstrueras karaktärer i beskrivningarna av klädedräkten och kroppen och vilka kopplingar har dessa konstruktioner till föreställningar om moral?
- Hur fungerar rådgivningslitteraturen i förmedlandet av den svenska medelklasskvinnans självbilder vid 1800-talets slut?

Att läsa rådgivningslitteratur

Källmaterialet till denna undersökning består av fyra rådgivningsböcker, två kortare skrifter av två författare och två mer omfattande böcker av samma författare, tryckta i Sverige på 1870- och 80-talen. Den första boken är sammanställd och utgiven av dr. H. J. Seidler och heter *Qvinnans bestämmelse och hennes förhållande såsom älskarinna, fästmö, brud, maka och moder, jemte lefnadsreglor för hennes enskildta och allmänna umgängeslif: Efter de utmärkaste författare och författarinnor, till bildning och förädling af Qvinnosjälar och Qvinnohjertan, samlade och utgifne af Seidler*. Den andra boken är skriven av J. R. Liebesheim och heter *Tillförlitliga anvisningar och råd för unga damer som önska sig en i alla afseenden god, treflig och ordentlig man*. Både

⁴ Leif Runefelt, *Den magiska spegeln: kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*, (Lund, 2019), s. 127–129.

⁵ Runefelt, (2019), s. 225.

⁶ Det ska inte förväxlas med begreppet 'co-production' som använts av Sheila Jasanoff med flera forskare inom fältet Science and Technology Studies. Min uppfattning är att 'samkonstruktion' bättre fångar den delen av ideal som är konstruerande, snarare än producerande, även om mode över lag kan uppfattas som producerande.

Seidlers och Liebesheims texter är korta och till synes anspråkslösa publikationer, tryckta på billigt papper och med relativt låg standard på själva tryckbokstäverna. Dessa skrifter skiljer sig påtagligt mot de två andra verken, som ingår i en omfattande och påkostad bokserie författad av den tyske läkaren Hermann Klencke vars titlar är *Makan. Qvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter, rättigheter och helsoregler i äktenskapet. En kropps- och själdietetik för kvinnan i kärleken och äktenskapet* och *Jungfrun. En kropps- och själdietetik för den fullvuxna flickans självvård och sjelfuppföstran*.

Källmaterialet tillhör genren etikett- och rådgivningslitteratur. Det är böcker som riktar sig till individer och grupper i mening att undervisa dem om vissa företeelser i livet; oftast om teman som rör kultur eller samhällsliv. Idéhistorikern Claes Ekenstam framhåller att etikettlitteraturen från 1700- och 1800-talen främst fokuserade på teman som rörde moral.⁷ Historikern David Tjeder menar vidare att denna litteratur fungerade som moraliska rättesnören för medelklassen och att den särställde dem både från över- och underklassen.⁸ Idéhistorikern Maja Larsson ser i materialet att borgerliga värderingar och dygder som ansvar, måttfullhet, disciplin uppfattades som viktiga ämnen i relationen mellan livsstilen och kroppen.⁹ Medelklassens rådgivningslitteratur under 1800-talet riktade sig till en bred och relativt spretig publik och Larsson menar därför att det är förväntat att böckerna kunde vara olika påkostade, även om innehållet riktade sig till personer som påstods tillhöra samma klass.¹⁰ Materialet har lästs kvalitativt, där ett fokus har riktats mot begrepp som signalerar moraliseringar och teman som problematiserar kläder och kropp.

Hemideologin - en skönhets- och behagpliktens teori

Det teoretiska ramverket i denna undersökning utgår från Leif Runefelts *Den magiska spegeln: kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*. I denna studie konstaterar författaren att skönhet var en förutsättning för den könsmaktsordning som var en central del av svensk kultur under det sena 1800-talet. Runefelt menar att kvinnlig skönhet kopplades till en ”behagplikt” som hade uppstått i samband med framväxten av det moderna samhällets umgängeskunst under 1700-talet. Det nya sällskapslivet bestod av en rad enkla vardagspraktiker så som visiter, baler, soaréer, teatrar och en

⁷ Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria: disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700–1950*, (Hedemora, 1993), s. 88–93.

⁸ David Tjeder, *The power of character: middle-class masculinities 1800–1900*, (Stockholm, 2003), s. 24–26.

⁹ Maja Larsson [numera Bondestam], *Den moraliska kroppen: tolkningar av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin*, (Hedemora, 2002), s. 25f.

¹⁰ Larsson, (2002), s. 26f.

blandning av offentligt och privat umgänge, som resulterade i uppkomsten av en urban och borgerlig offentlighet. Kvinnan hade inga rättigheter i denna offentlighet, men hon förväntades bidra till det moderna sällskapslivet genom att göra det trevligt och behagligt. För deltagande i denna sociala kultur fordrades ett antal egenskaper och dygder. Kvinnan skulle vara ett mellanting mellan blyg och blygsam, fåfång och noggrann med sitt utseende, inte alltför pratsam och beläst men inte heller alltför tyst och okunnig. Runefelt spårar bakgrunden till synen på kvinnans roll i det nya sällskapslivet hos Rousseau, som menade att det var naturligt för kvinnor att behaga. Rousseau såg andra karaktärsdrag i kvinnans natur som var vårdande och ömsinta, egenskaper som han menade att män inte hade i samma utsträckning.¹¹

Runefelt kopplar ovan nämnda plikt att behaga till den hemideologi, som han använder som ett av två teoretiska ramverk i sin bok. Hemideologin och könsmaktsordningen kompletterade varandra i det att kvinnan och mannen uppfattades vara väsensskilda och därför tillhörde olika sfärer. Hemmet var kvinnans sfär. Hon skulle skapa ett behagligt hem som passade familjen, och genom att utöva ett antal dygdiga egenskaper, främst att vara vacker, skulle hon kunna undvika att överskrida anständighetens gränser. En kvinna kunde därför inte tillåta sig att vara ful, dåligt klädd, smutsig eller röra sig hopsjunket, eftersom hon då äventyrade bilden av henne som ”hemmets beskyddarinna”. Hemideologin, som hade placerat kvinnan inne i hemmet och mannen utanför det, skulle komma att förstärka uppfattningen om att det var kvinnans plikt och drift att behaga när den förmoderna världen blev modern.¹²

”Kvinnlig skönhet och kvinnliga behag kunde tränas upp men var i grunden ingenting annat än naturliga uttryck för en kvinnas rätta kvinnlighet, det vill säga hennes dygder och egenskaper- hennes inre skönhet.”¹³ Så beskriver Runefelt den fixering vid utseendet som riktades mot det sena 1800-talets medelklasskvinna, som han menar emanerar från Rousseau. Det framgår tydligt att kvinnans själ är definierande för hennes sköna utseende och att vården av ett vackert ansikte och en vacker kropp i förlängningen även blir vården av en vacker själ.¹⁴ I den undersökning som följer kommer den behagplikt som Runefelt har identifierat som en del av det sena 1800-talets hemideologi att användas för att kasta ljus över hur medelklasskvinnans kläder, kropp och moral samkonstrueras i rådgivningsböcker vid 1800-talets slut.

¹¹ Runefelt, (2019), s. 127–130.

¹² Runefelt, (2019), s. 130–133.

¹³ Runefelt, (2019), s. 138.

¹⁴ Runefelt, (2019), s. 138.

Forskning om kläder, kropp och moral och luckan mellan dem

Mode- och dräkthistorisk forskning i Sverige har, förenklat, antingen undersökt det materiella kopplat till modet — som exempelvis Pernilla Rasmussen och Brita Hammar¹⁵ — eller utgått från modemagasin och veckopress som material. Det senare är ett källmaterial som är omfattande under 1900-talet, och de exempel där äldre källmaterial har studerats är relativt få.¹⁶ Vad gäller modehistorisk forskning om 1800-talet måste Henric Bagerius *Korsettkriget: modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet* lyftas fram, då den diskuterar dräkthereformrörelsens framväxt i det svenska samhället.¹⁷ Utöver att Emma Severinsson använder rådgivningslitteratur översiktligt i sin avhandling för att spåra vissa diskussioner från sitt primära källmaterial¹⁸ verkar inte svenska modehistoriker överlag ha intresserat sig för rådgivningslitteratur.¹⁹ Maja Larsson diskuterar främst den medicinska rådgivningslitteraturen i sin avhandling när hon undersöker hur kön och individualitet konstruerades i relation till varandra. Hon menar att denna litteratur var definierande inte bara för mäns och kvinnors kroppar utan även för ifrågasättande och meningsskapande i vad som uppfattades som manligt och kvinnligt överlag.²⁰ Karin Johannisson beskriver i *Den mörka kontinenten: kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* föreställningar om kvinnliga åkommor som länkar i en kedja mellan sjukdomar, kulturer och samhällen. I läkarjournaler, etikett- och uppfostringsböcker, skönlitteratur, medicin och populärvetenskap försöker hon finna mönster i bilden av kvinnors sjuklighet.²¹ Johannisson beskriver ett växande behov under 1800-talet att med biologiska begrepp fastställa kvinnans underordning i samhället. Relationen mellan de två könen definierades av vetenskapen, och maktstrukturer som tidigare hade varit kulturella legitimerades nu medicinskt av läkare.²² Johannisson lyfter fram ett sätt att se på den sjuka kvinnokroppen som en del av den omgivande kulturen och problematiserar på så vis vad det innebär att vara en ideal kvinna.

¹⁵ För Pernilla Rasmussen se *Skräddaren, sömmerskan och modet: arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm, 2010) och för Rasmussen tillsammans med Brita Hammar se *Underkläder: en kulturhistoria* (Lund, 2008).

¹⁶ Ett aktuellt exempel är ett avhandlingsprojekt om *Boyes magasin* (1818–1844) som Lisa Svensson arbetar med vid Göteborgs universitet.

¹⁷ Henric Bagerius, *Korsettkriget: modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet*, (Stockholm, 2019).

¹⁸ Emma Severinsson, *Moderna kvinnor: modernitet, femininitet och svenskhet i svensk veckopress 1920_1933*, (Lund, 2018), s. 40.

¹⁹ Internationellt har det genomförts en del forskning, se exempelvis Ariel Beaujots *Victorian fashion accessories* (London/ New York, 2012).

²⁰ Larsson, (2002), s. 12.

²¹ Johannisson, (1994), s. 7–9.

²² Johannisson, (1994), s. 21–28.

Vad beträffar forskningsläget som rör etikett- och rådgivningslitteratur som vänder sig till kvinnor har fokus ofta riktats mot retorik, pedagogik och uppfostran. Exempel på forskare som har haft detta fokus är Eva Lis Bjurman, som analyserat kärleksbegreppet ur ett antologiskt perspektiv, Gunlög Kolbe, som studerat det ur ett litteraturvetenskapligt perspektiv och Beate Lundbergh, vars fokus framförallt varit pedagogiskt.²³

Det finns således en lucka i forskningsläget som denna undersökning önskar överbrygga. Min ingång är att de komplexa ramverk som karaktäriserar formerande av ideal inte kan förstås separat utan måste diskuteras som helhet. Med utgångspunkt i teman hämtade från forskningsläget: kläderna, kroppen, moralen ska jag fokusera på hur de samkonstrueras i källmaterialet vilket gör att de bör undersökas som intvinnade i varandra. Undersökningen tar inte plats enbart på det modehistoriska forskningsfältet, lika litet som det inte gör det på fältet för forskning på rådgivningslitteratur. Den finner sin plats någonstans i skymningslandet mellan sömmar, hår, hud, naglar och sensmoral.

Kläderna som budbärare

Mode har ofta studerats som ett teckensystem, där kollektivets regelverk och individens plats i detta regelverk framträder. Leif Runefelt beskriver det sena 1800-talets samhällsordning som ett sådant teckensystem, där modet blev en härd för samhällets viktiga diskussioner: "...mode [var] borgerlig respektabilitet och etikett i fysisk form och kunde uppfattas som en spegling av en persons estetiska och moraliska halt."²⁴ Modet i Sverige vid denna tid handlade främst om att iscensätta ett borgerligt kvinnoideal. Även om modet kritiserades av sin samtid, som av exempelvis dräkthereformrörelsen, krävdes det fortfarande av varje kvinna att hon levde upp till idealet om moderiktighet, menar Runefelt. Det borgerliga modet var en del av den könsmaktsordning som skapade skillnad mellan män och kvinnor med hjälp av deras kläder. Det var även en klassmarkör. Utåt utgjorde det en skiljelinje mellan dem som kunde ägna sig åt mode och de som inte kunde det, och inåt var det en fråga om smak och anständighet.²⁵

Det finns en medvetenhet i det här undersökta materialet om att kvinnans kläder sänder ut signaler. Liebesheim framhåller att en enkel dräkt är betydelsefull för kvinnan,

²³ Eva Lis Bjurman, *Catrines intressanta blekhet: unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750-1830*, (Stockholm/Stehag, 1998), Gunlög Kolbe, *Om konsten att konstruera en kvinna: retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och Marie Sophie Schwartz' romaner*, (Göteborg, 2001), Beate Lundbergh, *Kom ihåg att du är underlägsen! Pedagogik för borgarflickor i 1880-talets Sverige*, (Lund, 1986).

²⁴ Runefelt, (2019), s. 185.

²⁵ Runefelt, (2019), s. 183-186.

då den visar att hon inte har några dåliga egenskaper. Omåttligt prål i klädedräkten antyder att en kvinna är fåfång, slösaktig, inte har någon smak eller är ute efter att ”erövra” och det är inte egenskaper som en kvinna vill visa på äktenskapsmarknaden.²⁶

Även i de stunder då kvinnan är ensam bör hon välja en enkel, anständig och vacker klädsel. I *Makan* propagerar Klencke för att unga kvinnor måste vänja sig vid att alltid gå ordentligt klädda inte minst för deras egen skull. Att hela tiden uppmärksamma sitt yttre är ett sätt att vänja dem vid en sträng kroppslig kultur som ska främja kroppens och själens hälsa. Det är inte ett propagerande för fåfänga, utan det sätt på vilket man skapar en ”behaglig enkelhet” med hjälp av det kroppsliga och det själsliga. Klencke menar att: ”Kroppens vård samt uppmärksamhet på den egna yttre företeelsens anständighet och snygghet uppväcker sinnet för det goda, sköna, anständiga och rena äfven på lifvets andliga områden; en vårdslöst klädd, osnygg, ovårdad flicka är äfven antagligen oren och osnygg i tankar och känslor.”²⁷ Kläderna kan — om de brukas rätt — forma kropp och själ till ett ideal. På så vis framstår kläderna som en del av behagplikten genom att de blir en länk mellan den kroppsliga och själsliga dietetiken: de gör kvinnan behagfull för ögat och vittnar om hennes inre dygder.

I *Jungfrun* lyfter Klencke fram franska moden som enligt honom saknar ”all känsla för anständighet”. De kvinnor som klär sig på detta sätt saknar det inre fästet i sitt liv; den sedliga känslan som, med Klenckes ord, uppstår av en själs- och hjärtebildning. Framför allt för uringade plagg kritiserats starkt.²⁸ Det finns hos behagplikten en inneboende relation mellan den inre och den yttre skönheten som även återfinns i kritiken av de osedliga uringningarna. Klencke avslutar: ”Det goda skicket fordrar af den bildade qvinnan, att hennes beklädnad är smakfull, modern utan öfverdrift, renlig, enkel, åtsittande, men på samma gång helsosam, beqväm och praktisk; men för att vara vacker måste den qvinliga beklädnaden framför allt vara värdig och anständig.”²⁹ Klencke tecknar här en bild av hur medelklasskvinnan kan leva upp till en anständig livsstil med sin måttfulla klädsel.

En kvinnlig konsument

Under andra hälften av 1800-talet växte en ny sorts konsumtionskultur fram. Den byggde främst på de tekniska förändringar som hade skett under århundradet, vilken möjliggjorde för många branscher att i allt snabbare takt massproducera till en allt bättre

²⁶ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 14.

²⁷ *Makan. Qvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter*, (1881), s. 96.

²⁸ *Jungfrun. En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 223.

²⁹ *Jungfrun. En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 224.

kvalité. Modebranschens tekniska utveckling gick hand i hand med en utveckling inom den sociala sfären, där en demokratisering av modet gav fler grupper i samhället en möjlighet att delta. Bilden av kvinnan var en mycket viktig del av denna utveckling. Under seklets gång kom denna bild alltmer att kopplas samman med det som rymdes under begreppet ”mode”. Runefelt beskriver hur den nya konsumtionskultur som växte fram med industrialiseringen gav en ny men motsägelsefull roll till kvinnan, där hon förväntades konsumera eftersom det låg inom ramarna för det som uppfattades som kvinnliga egenskaper och plikter, trots att behagpliktens och hemideologins grunder egentligen inte överensstämde med de nya konsumtionsmönstren.³⁰

För Liebesheim är enkelhetens princip den absolut viktigaste riktlinjen gällande klädedräkten för den kvinna som vill göra intryck och briljera. Ingen alltför dekorerad klädedräkt med pråliga tyger, då för mycket utsmyckningar tydliggör eventuella ”naturliga ofullkomligheter”, det bör vara harmoni både färgmässigt såväl som smyckesmässigt.³¹ Den behagfulla kvinnan är måttfull och konsumtionen får aldrig avvika från den enkla stilen. Denna måttfullhet kan även förstås ur ett perspektiv av klassmedvetenhet. Vid andra hälften av 1800-talet präglades medelklassens självbild av en kritik mot aristokratins prål. När överklassen konsumerade lyxvaror, skulle medelklassen istället iscensätta dygder. Ariel Beaujot menar att medelklassens särställning gentemot de andra klasserna var ett dagligt ställningstagande. Modet var ett medel för medelklasskvinnornas definition av sig själva och sin klass på en offentlig arena.³²

Hygienien formar kroppen

Kvinnans kropp och vården av den var en fråga som låg i tiden. Karin Johannisson menar att det sena 1800-talet sökte förklaringen till den kvinnliga naturen i hennes biologi. Det fanns ett behov av en sådan legitimering, då borgerligheten hade en dikotomi mellan man och kvinna som huvudsakligt ideal, där kvinnan naturligt uppfattades stå under mannen. Den kvinnliga kroppen blev utgångspunkten för medelklassens klassmedvetenhet, som en markering mot den slappa dekadensen hos överklassen och den råa grovheten hos underklassen. Borgerliga kroppskoder som rörde renhet, sundhet och kontrollerad sexualitet formade klara gränser mot de andra klasserna och ett avvikande ifrån dem innebar en social deklassificering för jaget.³³

³⁰ Runefelt, (2019), s. 61–66.

³¹ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 11-13.

³² Beaujot, (2012), s. 4–6.

³³ Johannisson, (1995), s. 40–49.

Att renlighet var av största vikt för en anständig kvinna framträder tydligt i materialet. Läkaren Hermann Klencke framhåller att renligheten uppfyller de viktiga funktionerna hos den kvinnliga kroppen såväl som själen. Renlighet befästs som en del av kvinnans plikter och moraliseras fram med hjälp av en jämförelse med en vacker och behaglig blomma.³⁴ På så sätt lyckas Klencke koppla renheten inte bara till kvinnans skönhet, utan också till hennes behagplikt. I det här fallet verkar det vara särskilt viktigt för Klencke att poängtera att kvinnans behagliga och sköna kropp inte bara är ett sätt att uttrycka dygdiga egenskaper utan något mer. Den är i sig självt ett lika viktigt redskap för att uppfylla behagplikten som hennes själ är.

För renligheten spelar huden en huvudroll. Klencke beskriver hur huden kontinuerligt avlägsnar giftiga ämnen från kroppen och därför behöver tvättas regelbundet.³⁵ I detta avseende menar han att kläderna axlar samma mantel som huden. Linnen måste hållas nitiskt rent för att smutsen inte ska leta sig in i kroppen via blodet och ge upphov till diverse sjukdomar som kan utplåna det vackra utseendet. Att flitigt tvätta kroppen och underkläder ”är ett oundvikligt behov för helsan och för den yttre företeelsens behag” som de ”friska och blomstrande flickorna” bör utöva för att kunna behålla sitt utseende.³⁶

Det linne som nämns hos Klencke är underkläder som inte är menade att forma kroppen. Hammar och Rasmussen beskriver ”linnet” som de underkläder som befinner sig närmast huden och som dels skyddar den mjuka kroppen mot de i många fall hårda och styva kläderna, dels skyddar kläderna mot det som utsöndras från kroppen. För både män och kvinnor hade underkläder traditionellt bestått av skjortor eller särkar; varianter på tunikan. Denna sortens underkläder påverkades inte av modet i samma utsträckning som exempelvis korsetten gjorde, som hela tiden anpassades efter det rådande idealet hos de yttre kläderna. På grund av den enkla och icke föränderliga modellen tillverkade ofta kvinnor själva hela familjens linne. Renligheten på linnen blev en statusmarkör då de yttre kläderna inte tvättades i lika stor utsträckning.³⁷ Betydelsen av rent linne framgår tydligt hos Klencke. Det är uppenbart att det fanns ett behov av att visa att man har tid och möjlighet att hålla sig med ett rent linne. På så sätt kunde medelklasskvinnan legitimera sig gentemot andra klasser och demonstrera sin plats i samhället.

³⁴ Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 69f.

³⁵ Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 70f.

³⁶ Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 70–72.

³⁷ Hammar & Rasmussen, (2008), s. 134f.

Ögon, öron, kinden klappen få

Ett evigt sysslande med kroppen framkommer i materialet, med särskilt fokus på vissa kroppsdelar. I reklam från tiden har Runefelt sett följande viktiga indelning av hygienvården: hyn i ansiktet och på händerna, tänderna, andedräkten och andra kroppsodörer och håret.³⁸ Liebesheim skriver om vikten av att vårda tänderna från unga år och att fortsätta med detta hela livet,³⁹ och Klencke menar att tänderna kräver en hälsosam matsmältning för att se friska och ordentliga ut.⁴⁰ Ögonen krävde vård om än på ett annorlunda sätt därför att de under 1800-talet fortfarande uppfattades som en ”väg till kvinnans själ”. Vården av ögonen var snarare en form av modifiering av beteendet och en varning för ”konstlade manér”, som kan resultera i plirande och skelande enligt Liebesheim.⁴¹

Den rena huden var ett skönhetsideal som kvinnan förväntades leva upp till. Framväxten av diverse billiga hudvårdsprodukter förändrade under 1800-talets sista decennier förutsättningarna för att uppnå en felfri hud.⁴² Detta begagnande av yttre vård är Klencke kritisk mot. Han menar att det endast är en förställning och att riktigt vacker hy kommer av vård inifrån. Sådan hy utmärks av följande egenskaper: renlighet, luktfrihet, vithet, mjukhet, släthet, genomskinlighet, frisk färg samt fläckfrihet. Inga yttre skönhetsmedel kan ge upphov till alla dessa egenskaper, även om Klencke är medveten om att den onaturliga vägen är farligt bekväm.⁴³ För att förstå Klenckes uppfattning om denna perfekta hy, kan man koppla den till behagpliktens ihärdiga sysslande med kroppen. Den kvinnliga plikten att vara renlig kan ge henne en vacker hy, men Klencke menar att det inte räcker med noga tvättande. Hudens skönhet beror på hälsan, som i sin tur beror på ett regelbundet och måttfullt leverne.⁴⁴ Den kvinnliga renligheten måste alltså förstås ur ett perspektiv där kvinnokroppens hälsa och skönhet var definierande för ett medelklassideal, som uttryck för ett hälsosamt liv.

Kläderna formar kroppen

Vid sidan om hygien skulle kläderna forma kvinnokroppen. Det kanske mest kända formande plagget vid denna tid var korsetten, som under 1800-talet genomgick många förändringar. Framför allt hade tillverkningsmöjligheter till följd av industrialiseringen

³⁸ Runefelt, (2019), s. 125f, kapitlet ”Tandkräm och sex- hälsa och skönhetsideal under den kemiska revolutionen”.

³⁹ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 15.

⁴⁰ *Jungfrun. En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 73.

⁴¹ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 15f.

⁴² Runefelt, (2019), s. 133f.

⁴³ *Jungfrun. En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 72.

⁴⁴ *Jungfrun. En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 72f.

förändrat produktionen av korsetter, och det fanns ett tudelat syfte med de nya teknikerna: å ena sidan att göra korsetten mer bekväm, å andra sidan mer effektiv för att generera en hårdare snörning.⁴⁵

I Klenckes rådgivningsbok *Makan* diskuteras hur snörlivet påverkar kvinnans biologi. Det finns en betydelse av att fokusera på bröstens utveckling, eftersom de uppfattades stå i så nära organiskt samband med kvinnokönet. ”Till deras bristande utveckling bidrager väsentligen blodbrist, bleksot, snörlif och många andra det moderna kulturlivets inflytanden, till följd hvaraf modesömmerskan och toilettkonsten måste upphjelpa, hvad naturen hindras att göra.”⁴⁶ Klencke menar att bröstet har pressats eller låtit hänga, tryckts alltför långt ut i armhålorna eller alltför högt upp på bröstbenet. Ett ”normalt och jungfruligt bröst” är varken för slapt eller för fettrikt och det håller sig själv uppe i en kägelform. Det är alltså kvinnans inre kroppsliga hälsa som frambringar bröstens estetiska och naturliga form, men hon behöver även skydda dem från yttre påverkan. Allting som ”...i synnerhet under pubertetstiden, pressar, tränger eller rubbar bröstet måste sorgfälligt undvikas, ty från dessa klämda ställen härleda sig sedermera ofta sjukliga företeelser; vidare är bröstens förkylning genom hastig temperaturväxling och drag skadlig.”⁴⁷ Temperaturväxlingen lyfts främst fram ifråga om byten från en varm och höghalsad klänning till en mycket uringad balklänning som blottar bröstet. Bröstet försvagas av värmen som den höghalsade klänningen ger. För att göra dem motståndskraftiga och elastiska menar Klencke att kvinnan bör vänja bröstet vid en sval beklädnad, samt omsorgsfullt tvätta dem med kallt vatten.⁴⁸

Medelklasskvinnans värde definieras i form av en vacker kropp där de vackra bröstet i sin estetiska fullkomlighet blir ett uttryck för hennes friska biologi. För att förstå faran med att kvinnans bröst skulle anta en ful form, måste uttalandet från Klencke kopplas till det sena 1800-talets behagplikt där det estetiska uppfattades vara ett uttryck för det som var hälsosamt. Om bröstet har en estetiskt tilltalande form ger de också intryck av att kvinnans reproduktiva hälsa är god. Behagpliktens regelverk uttrycker att det som är vackert och behagligt även är friskt och moraliskt anständigt. Vackra bröst skulle enligt denna logik därför ge uttryck för en sund sexualitet hos kvinnan. Larsson menar att det var vanligt för tiden att läkare ägnade sig åt frågor av detta slag, då kvinnohälsan uppfattades som källan till en livskraftig befolkning.⁴⁹

De sista decennierna på 1800-talet rymde flera diskussioner som lyfte kopplingarna mellan klädedräkt och hälsa, inte minst om korsetten. Dräkthereformrörelsen, som

⁴⁵ Hammar & Rasmussen, (2008), s. 78f.

⁴⁶ *Makan. Kvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter*, (1881), s. 114f.

⁴⁷ *Makan. Kvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter*, (1881), s. 115.

⁴⁸ *Makan. Kvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter*, (1881), s. 115.

⁴⁹ Larsson, (2018), 125f.

arbetade mot en hälsosammare och bekvämare klädsel för kvinnan, var aktiva motståndare mot detta underplagg.⁵⁰ Det visade sig dock svårt att kritisera korsetten. Det gick helt enkelt inte att tänka sig en moderiktig, ståndsmissig klädsel utan en snörning som gav en stadig grund för klänningslivet och kvinnomoralen att vila mot.⁵¹ Det fanns alltså en motsättning mellan den anständiga kvinnans behov av korsetten för att markera sin kvinnlighet och sin plats i samhället, och den anständiga kvinnans behov av sin hälsosamma kropp — vilken hade blivit alltmer trängd i den moderna korsetten.

Den kvinnliga kroppen är ständigt närvarande i rådgivningslitteraturen. Den förekommer dels i diskussioner om vården av den nakna kroppen, och dels i diskussioner om vården av kläderna. Böckerna framhäver att kvinnor kan och bör bruka den kroppsliga ”självvården” för att framhäva sin skönhet, men de vidgar dessutom perspektiven ytterligare. Skönheten finns inte bara på ytan, den är begravd i kvinnans fysiska gestalt, djupt inom henne finns möjligheten till den äkta okonstlade skönheten. Det är en sorts skönhetens biologi, där vissa härdande kroppspraktiker kan frambringa ”skönhetens idé ur kvinnans sköte”. Med hjälp av en kroppslig och klädesmissig hygien, ett fokus på vissa kroppsdelar där slöjan mellan det inre och yttre är extra tunn, och en hänsyn till vissa klädesplaggs formande av kroppen, kan kvinnan tillägna sig en skönhet som är hälsosam, som är behagfull och som legitimerar henne i rollen som kvinna.

Själens bästa sidor

Renlighet är inte bara en praktik, utan även ett karaktärsdrag. Klencke menar att det i kvinnans väsen finns ett sinne för det renliga som måste väckas genom uppfostran. De kvinnor som är absolut renligast i sinnet är även de kvinnor som är friskast, gladast och uthålligast. Särskilt viktig är sedlig renhet, eftersom en ren själ aldrig kan bo i en smutsig kropp. Klencke moraliserar fram en idealbild av medelklasskvinnan där renlighetssinnet är ett nödvändigt karaktärsdrag för att hon ska kunna framstå som anständig och få en man att fatta tycke för henne. Med argument om att det är ”skaparen som har fordrat” att kroppens utseende ska vara nära sammanlänkat med anden lyfts kopplingen mellan kvinnans utseende och hennes sedliga inre fram som gudagivet. Det blir dessutom tydligt att anden och sederna aldrig kan förfinas om inte kroppen, ”det sinnliga” som Klencke kallar det, förfinas.⁵² Det är som om kvinnans väg till ett behagligt yttre är

⁵⁰ Bagerius, (2019), s. 91.

⁵¹ Hammar & Rasmussen, (2008), s. 73.

⁵² Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 224f.

utstakad av Gud själv. Hennes behagfulla kall är inte bara en konvention som växt fram i ett kultursammanhang, det är givet av en högre makt.

Den kvinna som inte har fått möjligheten att uppfostras i frågor om renlighetens sinnelag måste själv så tidigt som möjligt börja härda kroppen. Detta lyckas hon bäst med om hon vid alla tillfällen, även när hon är ensam, vänjer sig vid att hålla sig renlig och ordentlig.⁵³

Seidler kopplar precis som Klencke ihop renlighetssinnet med ordningssinnet, men han väljer att göra det från andra hållet; han börjar med att beskriva ordningssamheten som ett av kvinnans viktigaste karaktärsdrag. En kvinna, särskilt en mor, måste låta ordningen genomsyra hela hennes väsen, i allt från kläder till hemmets vård. Seidler menar att det även gäller att införa en ordning i dagssysslorna. Kvinnan bör eftersträva ordentliga tider för uppstigning och läggning och för intagandet av alla måltider.⁵⁴ Ordningssamheten och renligheten som lyfts fram hos läkarna är tydliga exempel på det som Runefelt menar är uttryck för hemideologin, skapandet av ett tryggt hem. Det framgår att kvinnans behagplikt fordrar både karaktärsdrag som hon behöver för sin egen dygdiga själ, men även karaktärsdrag som är gynnsamma utanför henne; hemideologin exempelvis.

Karaktärsdrag som älskvärdhet återfinns även i materialet. Liebesheim är noggrann med att påpeka att även om kroppslig skönhet är viktigt på äktenskapsmarknaden, så krävs en själens skönhet för att verkligen ska uppfattas som älskvärd.⁵⁵ I kroppen kan omgivningen läsa av kvinnans själ, precis som behagplikten förespråkar. Det är därför av största vikt för en kvinna att se till att hennes själ har möjligheten att utstråla älskvärdhet och behag. Liebesheim återger en diskussion om var kvinnans hjärta finns, och att den äkta kvinnliga dygden, som också skyddar hjärtat är den moraliska och religiösa övertygelsen. Det innebär att kvinnan måste vända sig bort från förställning och alltid förvalta det goda och sköna.⁵⁶ Att göra detta innebär emellertid inte att kvinnan ska söka någon sorts högre bildning, det är Liebesheim noga med. Hennes ”sanna mission” är i äktenskapet, och de kvinnor som har vandrat bildningens väg har mist ”...den skönast af alla kronor, nemligen den lugna, värdiga qvinlighetens...”⁵⁷ Detta är karaktärsdrag som möjliggör för kvinnan att fullfölja behagplikten i ett äktenskap, och det är därför naturligt att dragen beskrivs som typiskt kvinnliga. Kvinnan och mannen som motsatspar framstår då som legitimerade av behagplikten. De båda könen kompletterar inte bara varandra ifråga om kropparnas olikheter, utan även vad gäller själens olikheter uttryckt i de olika egenskaperna.

⁵³ Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 227–229.

⁵⁴ *Qvinnans bestämelse och hennes förhållande såsom*, (1873), s. 122f.

⁵⁵ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 4.

⁵⁶ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 6f.

⁵⁷ *Tillförlitliga anvisningar och råd till unga damer*, (1878), s. 5.

...och sämsta

En egenskap som i det sena 1800-talet ständigt behövde bekämpas var fåfången. Alla rådgivningsböcker som ligger till grund för den här undersökningen tar upp problemet med kvinnlig fåfånga ur olika synvinklar. Det är tydligt att de försöker varna läsare för hur lätt det är att hemfalla åt fåfånglighet och att de försöker avråda från det. Samtidigt ingår fåfången i det nätverk av praktiker som kvinnan uppmanas att utöva i sedlighetssyfte. Kléncke beskriver kvinnlig fåfånga som medfödd. Och för den kvinna som aktivt söker en själslig skönhet vid sidan om den kroppsliga så är denna drivkraft inte farlig. Den farliga fåfången är fåfånga utan dygd. Kléncke citerar Rousseau som ska ha varnat män för att söka skönhet i äktenskapet, då det alltför ofta riskerar att vara oförenligt med det goda och sedliga och när skönheten försvinner kommer kvinnan ta till koketteri.⁵⁸ Runefelt menar att synen på kvinnans skönhet och behag som naturliga uttryck för hennes inre dygder var en anledning till varför förställning inte gick att förena med behagplikten. Äkta skönhet som var förutsättningen för behaget hängde inte ihop med ett kokett beteende som använde diverse medel för att bli vackrare.⁵⁹

Den naturliga fåfången hänger samman med ett naturligt behov av att behaga. Det finns emellertid en risk för att uppfostran och yttre förhållanden spår på den naturliga fåfången till en fåfånglig behagsjukhet, där en kvinna riskerar att överskrida det passandes gränser i sin jakt på elegans och effekt. Det ligger i behagsjukans natur att fördärva och fördunkla förståndet. Kléncke menar att kvinnor ofta känner avund mot vackrare och behagligare kvinnor och hemfaller åt högdragenhet och övermod.⁶⁰ Kvinnorna kan inte fullfölja den plikt de har att förkroppsliga ett lyckligt och givande äktenskap om fåfånga och behagsjuka driver dem bort från de karaktärsdrag som gör dem till goda makar: hjärtat och förståndet. Utseendet betyder mycket för kvinnans plats i samhället, men om jakten på ett vackert utseende går till överdrift frammanas dåliga karaktärsdrag ur djupet av hennes själ.

En fara med fåfången framställd hos Seidler är bristen på tillfredsställelse. Han menar att den behagsjuka kvinnan inte kan finna tillfredsställelse i hemmet och att den okonstlade kärleken där inte kan göra henne lycklig. Hon kommer då att söka sin lycka på andra håll än i hemmet. Hos fåfången finns det inget lugn och därför måste alla kvinnor som söker lugnet akta sig för den.⁶¹

Är kritiken mot fåfången ett sätt att varna de kvinnliga läsarna för en dödssynd? Den värsta dödssynden, högmodet, ligger enligt ovanstående diskussion nära till hands givet kvinnans natur. En natur som verkar närmst motsägelsefull för sitt syfte, för samtidigt

⁵⁸ *Makan. Qvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter*, (1881), s. 270–273.

⁵⁹ Runefelt, (2019), s. 138.

⁶⁰ *Makan. Qvinnans fysiska, andliga och sedliga pligter*, (1881), s. 237f.

⁶¹ *Qvinnans bestämmelse och hennes förhållande såsom*, (1873), s. 132.

som högmodet inte får näras vid kvinnans barm så uppmuntras hon att behaga. Det är en tvädelad karaktär som framställs i rådgivningslitteraturen; en idealkvinna som inte förnekar den naturliga fåfånga som är kodad i hennes själ, men som inte heller förstärker den i ett osedligt syfte. Bilden av medelklasskvinnan blir alltmer komplicerad — och på samma gång alltmer förenklad. Medelklasskvinnan hör ihop med medelvägen; en väg som kan vara mycket svår att följa.

Driften att behaga

Behagplikten återfinns även på konkreta vis i materialet. Kléncke beskriver det som att kvinnor har en medfödd drift att behaga, i synnerhet de män som de har fattat känslor för.⁶² Detta är ett karaktärsdrag hos kvinnan som måste kontrolleras för att inte orsaka behagsjuka, men den är samtidigt grunden till sällskapslivet. Behaget beskrivs som en blandning av ett vackert utseende och en vacker själ.⁶³ Det är tydligt att författarna anser att driften att behaga är inskriven i kvinnas natur från födseln. Resultatet är äktenskap och sällskapsliv, vilket bör förstås som det moderna sällskapsliv som Runefelt ser som framvuxet från 1700-talets slut. Genom att påtala att driften att behaga är naturligt kodad i kvinnans biologi tilldelas hon en given plats i äktenskapet och sällskapslivet.

Kléncke menar att den goda tonen visas upp i sällskapslivet: ”En god smak är alltid förenad med känslan för det passande; det goda skicket kan till och med öfverskylda bristen på andra sköna egenskaper, ty ur det goda skicket höjer sig *behaget*, sammanfattningen af den harmoniska, behagliga menskliga företeelsen.”⁶⁴ Det goda skicket som här beskrivs växer fram ur kultiveringen av själ och hjärta som kvinnan bör praktisera från tidig ålder och som kommer hjälpa henne i sällskapslivet då det gör henne kultiverad.

Till skillnad från de andra rådgivningsböckerna så finns det i Seidlers bok förslag på specifika sorters kläder som kan bäras vid olika sociala tillfällen. Seidlers beskrivningar ger en bild av hur behagplikten kunde ta sig uttryck i det sociala livet. Han är mycket tydlig med att det är olika sorters kläder som krävs för olika sorters tillfällen på dagen, likväl som för olika sorters umgängen. Att känna till dessa regler och följa dem är att följa den goda tonens regelverk.⁶⁵

Kvinnan och behaget är teman som återkommer på olika vis i källmaterialet. Kläder, kropp och själ har alla berörts i moraliska diskussioner som har haft som huvuduppgift

⁶² Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 96f.

⁶³ Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 94.

⁶⁴ Jungfrun. *En kropps- och själsdietetik*, (1882), s. 218.

⁶⁵ *Qvinnans bestämmelse och hennes förhållande såsom*, (1873), s. 115-118 och 160f.

att på olika sätt understryka behagplikten. Men för att kunna leva upp till idealet av en frisk, behagande, sedlig kvinna *på riktigt* krävdes det giftemål. Behagplikten var det regelverk som skulle lära kvinnan den rätta vägen till det äktaståndet. Som Runefelt framhåller var det viktigt att kvinnan även i äktenskapet följde behagplikten för att behaga sin man och visa världen vilken fin och sedlig relation de hade. Behagplikten upphörde inte vid äktenskapet, den följde kvinnan genom hela livet. Men det var först i äktenskapet hon kunde blomma ut fullständigt och visa sin sanna kvinnlighet och på så vis iscensätta behagplikten en första gång.

Avslutande summering

Måttfull, okonstlad, ödmjuk, älsklig. Medelklasskvinnan bär på ett flertal olika personligheter som är vävda tätt inpå varandra. Denna undersökning har haft som syfte att studera hur kläder, kropp och moral samkonstrueras i det sena 1800-talets Sverige och hur rådgivningslitteratur var en del av denna konstruktion. Rådgivningslitteraturen verkar ha spelat en aktiv roll i samkonstruktionen och genom att konsekvent koppla de olika fenomenen till varandra, har vissa argument förstärkts och vissa problem har varnats för. Kvinnans relation till skönhet har i materialet kopplats både till hennes karaktär och hennes utseende. Det teoretiska begreppet *behagplikt* har fångat det komplexa nätverk genom vilket delarna är sammanvävda i den ideala medelklasskvinnan.

Den ideala medelklasskvinnan skulle vara måttfull i sin klädsel. Hennes kläder skulle vara blygsamma, enkla, snygga och renliga och vittna om hennes dygdiga karaktär. Källmaterialet visar att den estetiska vården av medelklasskvinnans kropp — en strävan efter det okonstlat rena — var ett klassbestyr som legitimerade hennes plats i samhället. Vad gäller betydelsen av kvinnans själ i litteraturen verkar den befinna sig i en konstant konflikt mellan två poler. Å ena sidan framhålls att det är viktigt för en kvinna att ha sinne för det renliga och vackra därför att det djupt i hennes biologi finns en *strävan att behaga*. Å andra sidan är kvinnans själ ständigt i konflikt med den medfödda sidan hos henne, och denna drift kan riskera att driva henne över gränsen till fåfångans och behagsjukans domän.